

Zamyšlení nad knihou M. Foucaulta: Slova a věci

Bratislava, Pravda 1987, 510 s.

Ponechdud rozpačitě si pokládáme otázku, jakými slovy přivítat jednu z „událostí“ roku 1987: dva tisíce výtisků slovenského překladu *Les mots et les choses* Michela Foucaulta. K rozpakům máme více důvodů. Nejprostší lze vyjádřit údivem nad tím, že toto svým způsobem proslulé dílo je předkládáno našemu odbornému čtenáři s více než dvacetiletým zpožděním,⁽¹⁾ a ještě v dosti skrovném množství, takže v Čechách a na Moravě se k němu většinou ani nedostane. Vzhledem k současné úrovni znalostí francouzštiny u nás nelze předpokládat, že už tak jako tak vešlo v obecnou známost. Stalo se již běžnou zvyklostí, že nejdříve jsme seznamováni s více nebo méně fundovanou kritikou významné práce, s ní samou jsme pak konfrontováni daleko později nebo také vůbec ne.⁽²⁾ Ovšem je nutno spravedlivě přiznat, že osud naší knihy ani autora samého není ještě zdaleka nejhorší, neboť v r. 1982 vydala Academia kvalitní studii Petra Horáka *Struktura a dějiny*, která se jemným a zasvěceným způsobem obírá i osobností a dílem M. Foucaulta.⁽³⁾ Na prvních stránkách se zde můžeme dočíst, že „Michel Foucault náleží ke střední generaci současné francouzské — a snad by bylo dobře zdůraznit, že pařížské — inteligence. Jeho doktorská teze o zrodu kliniky (*Naissance de la clinique*) pochází z r. 1961. V rozpětí několika málo následujících let publikoval rychle za sebou řadu knih, z nichž nejvýznamnější zůstává patrně stále kniha *Slova a věci*... Foucault, Lévi-Strauss, Lacan a v r. 1980 náhle zesnulý Roland Barthes⁽⁴⁾ tvořili — i když ne institucionálně, ale ve vědomí francouzské kulturní veřejnosti — vlastní představitele strukturalistického hnutí... Foucault zaujal... místo, které se v mnohém podobá místu, jež po dlouhá léta zaujímal na scéně francouzského (pařížského) intelektuálního života Jean-Paul Sartre, zemřelý v roce 1980“ (s. 22, 23).

Dostali jsme tedy v překladu do bratrského jazyka do rukou práci, která v polovině šedesátých let silně rozčeřila hladinu západního „filozofujícího“ myšlení a nesporně ovlivnila mnohé myšlenkové proudy, které se v té i pozdější době formovaly — zejména na pomezí různých humanitních věd. Vše, co je nezvyklé a inspirující (aniž bychom tyto dva pojmy nutně kausálně svazovali), bývá zároveň v mnoha ohledech sporné, diskutabilní. To je obecně platné pravidlo, velice dobře verifikovatelné Foucaultovým zjevem, či lépe zjevením se. Je ovšem třeba poznamenat, že atmosféra v západní vědě a umění v letech šedesátých byla prosycena nechutí k slabým odvarům minulých velkých myšlenek do té míry, že evokovala výrazné „nové“ koncepty a provokativní vystoupení. A Michel Foucault bezesporu do této atmosféry patří. Snad o něm platí to, co on sám s oblibou tvrdil o některých velkých postavách devatenáctého století (například o K. Marxovi): že nepřetváří „každou Historii“, ale že je přesně umístitelnou událostí do rámce dané doby (např. s. 359 slovo, vydání *Slova a věci*). S použitím jeho vlastního jazyka můžeme, trochu předbíhaje jistým vysvětlením, říci, že asi hluboce zapadá do současné epistémé, jak ji sám postuloval, právě tím, že se pokouší narušit, rozbít zbytky ustrnulých struktur minulého diskursu, že usiluje o osvobození jazyka (tak jak on jej chápe) a o dotažení epistémé v jeho rovině do konců, které sám předpovídá.

I když dvě uplynulá desetiletí už značně otupila a rozmělnila šokující účinky některých Foucaultových výroků a otupila a rozmělnila i ostří útoků vedených proti němu z nejrůznějších stran, pozic a důvodů, doposud chybí dostatečný časový odstup, který by opravňoval například k prohlášení, že „ich polemiky, pravda, zdvihli niekoľko vln a rozčeřili hladinu, boli to však iba búrky v pohári vody“ (jak M. Foucault na cit. s. 359 hodnotí kontraverze mezi buržoazní a revoluční ekonomikou devatenáctého století). Doposud se zdá, že *Slova a věci* jsou výrazným sociálním činem s přetrvávajícím dopadem, že jsou pozoruhodnou ukázkou pokusu vytvořit vlastní, teoreticky i metodologicky kompaktní systém výkladu lidského světa a vědění tento svět interpretujícího, či spíše naopak světa vsazeného do systému vědění.

(1) První vydání: Edition Gallimard, Paris 1966.

(2) Pro sociologa by bylo jistě zajímavé v takových případech posléze srovnat obraz skutečného díla ve společenském vědomí s jeho interpretačním předobrazem. Atypická časová posloupnost kládoucí hodnocení před bezprostřední vjem pravděpodobně poznamenává struktury společenského vědomí poměrně složitým způsobem, který nelze vyjádřit prostě velikostí úbytku informací či tempem jejich zpoždování v určitém prostředí.

(3) A již dávno předtím vyšla v češtině útlá knížečka Foucaulta samého *Psychologie a duševní nemoc*. Praha, Horizont 1971.

(4) Michel Foucault sám zemřel v r. 1984 a Jacques Lacan v r. 1985.

Velmi zjednodušeně se dá říci, že tato kniha způsobem zdaleka ne běžným (k němuž se brzy vrátím) nás provází dějinami evropského myšlení, které demonstruje na oblastech dnes nazývaných filologií, biologií a politickou ekonomikou. V nich, jak praví autor třicetistránkové předmluvy a zároveň spolupřekladatel do slovenštiny Miroslav Marcelli, „odhaluje invariant možné vědy, historické a priori daného vědění“. V jistém smyslu je tento invariant specifickým vnímáním a uspořádáním světa charakteristickým pro určitou epochu. Vtiskuje se do „slov“ a „věcí“, ale jeho prvním a výrazným nositelem je jazyk. Jazyk se mění ve svém postavení k věcem a odlišným způsobem reprezentuje odlišný řád myšlení. Vzniká prostor diskursu nebo rozpravy („discours“), z něhož není úniku. Foucault staví dějinné etapy, na specifických diskurzech a nazývá je epistémé („épistémé“); jsou uzavřené v sobě, ve svém vlastním systému, do něhož patří i vnímání času a reflexe vlastního já. Navenek jsou však zhruba shodné s rámcovou etapizací evropských dějin, odvíjenou především z románské kulturní tradice: středověké období se uzavírá renesancí, po níž přichází významná klasická epistémé, absorbující přibližně sedmnácté a osmnácté století, a na přelomu devatenáctého století začíná naše současná epistémé.

Foucaultovo pojetí nevyvojově ohraničených epistémé postavených na diskurzech ve své filozofické hloubce a zároveň zranitelnosti citlivě analyzuje, jak již bylo řečeno, Petr Horák v citované práci ze začátku osmdesátých let. Zároveň tuto koncepci hodnotí z hlediska marxistické filozofie dějin. Bylo by málo smysluplné pokoušet se na stránkách Sociologického časopisu o něco podobného. Avšak ve Foucaultovi a kolem něho je řada sociologických a metodologických otázek, které stojí za specificky sociologickou pozorností. Bezesporu k nim patří jeho překotná dráha filozofické, respektive strukturalistické hvězdy. Provést sociologickou analýzu tohoto jevu či procesu, to je však úkol, který mnohonásobně překračuje rámec této skromné úvahy nad posmrtným vydáním jednoho z jeho hlavních děl v Československu. Ale právě od tohoto širšího sociologického problému vede přímá cesta k užší otázce týkající se naší knihy, kterou si zde chceme položit jako první, i když by stejně dobře mohla celou úvahou uzavírat:

Čím dosahuje autor *Slov a věcí* silného a zároveň provokativního účinku, po čem vlastně zůstává ve společenském vědomí výrazný otisk? Odpověď na tuto otázku je obtížná proto, že se vyjevuje právě v tom nebo především v tom, co je interpretačně nepřenosné, jinak řečeno v rozdílu mezi tím, co a jak píše on a co a jak lze psát o něm, respektive o tom, co on píše. Vnucuje se samozřejmě pochybnost, jak dalece je tento rozdíl věcí myšlenky a jak dalece jde (pouze) o jazyk. U tohoto problému se tedy zastavíme nejdříve.

Je nesporné, že Foucault klade na jazyk svých prací velký a zřejmě vědomý důraz. Někdy se dokonce zdá, že se až úzkostlivě vyhýbá zaběhaným slovům nebo slovním významům. Buď vybírá slova v daném kontextu nepoužívaná a naplňuje je vlastním obsahem, nebo zásadně uvažuje v archaických významech běžných slov. Tak si počíná například při vymezování čtyř typů podobností charakterizujících předkládáckou epistémé (conventia neboli podle slovenského překladu shoda, aemulatio, což je přibližně soupeřivost, analogie a hra sympatií), při výkladu utopie, heterotopie, mathesis a pojmů jako propozice, artikulace, označení, derivace, komentář a kritika (ve vztahu k jazyku), jakož i řady dalších. Pozastavme se pro příklad u nám blízkých pojmů „struktura“, „systém“ a „metoda“, které vysvětluje v intencích klasické epistémé:

Struktura podle Linného, stejně jako podle jeho odpůrce Buffona, je jakousi mřížkou, kterou lze na cokoli přikládat. Popisovat strukturu rostliny znamená „přecházet od kořene ke stonku, stopce, listům, květní stopce a květu“. Struktura spojuje rovinu jazyka a rovinu reprezentace: „Rostlina přenesená do jazyka se do něj vrývá a před očima čtenáře opět skládá svou čistou formu. Kniha se stává herbářem struktur“ (s. 210). Teorie struktur je podle Foucaulta spjata s přírodní historií a s taxonomií, na níž je přírodní historie postavena. Stejně tak jsou s nimi spjaty pojmy systém a metoda. Jsou to v podstatě dvě srovnávací techniky, kterými se lze dobrat adekvátního popisu přírody. Jestliže provedeme souhrnné porovnání uvnitř empiricky utvořených skupin, kde je více podobností než rozdílů, a krok po kroku vylučujeme totožnosti a zaznamenáváme difference, použili jsme metody. Jestliže nejdříve vybereme ohraničený soubor znaků, jimiž pak proměříme všechny zkoumané jedince, vytváříme systém. Ten předpokládá apriorní jasnou koncepci přírody, zatímco metoda je „jemným a bezprostředním vnímáním příbuznosti“ (s. 215). Systém tedy vyděluje znaky, které určují privilegovanou, výlučnou strukturu, s jejíž pomocí se pak studuje celek totožností nebo rozdílů. Ty, které do daného systému nespádají, vypadají ze hry jako bezvýznamné. Podobní jedinci obdrží stejné jméno. Smyslem vytvoření takového umělého systému ovšem je dospět časem

k systému přirozenému, který je v podstatě totožný s přirozenou metodou. Metoda je však vždy jen jedna, zatímco systémů lze vymyslet mnoho (r. 1763 jich Adamson vymyslel v rostlinné říši celkem 65). Nicméně dvěma různými cestami se dospívá k téměř ideálnímu konci.

Už z této malé ukázky zacházení s pojmy je zřejmé, že nejde o pouhou terminologii, ale o specifický způsob konceptualizace určitého myšlenkového schématu. Pojem je zde zásadně postulován konkrétní dobou (epistémé) a žije jen v ní a z ní. To autor zdůrazňuje mimo jiné tím, že jej vysvětluje ústy současníků. Ovšem jeho historické místo a jeho sociální funkci lze pochopit jen s pomocí dalších pojmů, které mají nadčasovou platnost. Je to především zmíněná epistémé a diskurs. Tyto pojmy jsou však vysvětleny až v následné významné Foucaultově práci *Archeologie vědění*. Ve *Slovech a věcech* je třeba jejich smysl odvodit především z jejich používání. Tento paradox není nedopatřením, zdá se, že souvisí se specifikou pojmů, respektive se specifikou autorova výkladu i myšlení. Pojmy je nutno především pochopit ve vzájemné souvislosti a vnitřně prožít, než je logicky vymezit, vydefinovat.

To do značné míry platí i o třetí terminologické skupině v knize se vyskytující, která vlastně měla být uvedena jako první, protože zjevným účelem je právě její výklad, zatímco skrytým účelem je s její pomocí vyjevit epistémé a diskurs se všemi dílčími pojmy, které je tvoří a žijí jen v nich. Tato třetí či první skupina se točí kolem „repräsentace“ a „jazyka“. Modalita života těchto pojmů a pojmových trsů s nimi spojených jsou prezentovány výkladem analogických rovin myšlení v rámci jedné a téže epistémé a posuny těchto analogických seskupení mezi jednotlivými epistémé. Foucault velmi důmyslně vybírá triádu, která má v klasické epistémé podobu: „všeobecná gramatika—přírodní historie—analýza bohatství“ a v následující epistémé podobu: „filologie—biologie—politická ekonomie“. Tento výběr je důmyslný proto, že každá ze tří oblastí (na úrovni obou epistémé) představuje poněkud jiný svět, přístupný jinými cestami — a blízký jiným čtenářům. Někde v hlubších strukturách vědomí má pak zřejmě dojít k prolnutí analogických rovin a k vytvoření celkového obrazu. A to je právě to působivé, poněkud zvláštní a interpretačně nepřenositelné.

Jazyk Foucaultovy práce je tedy nutno chápat jako systém, a ne jako pouhou terminologii. A jako systém je postaven především na analogiích, které se vzpírají formálně logickým výkladovým schémátům. Analogie jsou všude a prostupují všim. Nemají pouze zmíněnou podobu dvou následných triád vědeckého myšlení. Velmi působivý je například výklad pojmu „repräsentace“ pomocí podrobného popisu známého Velazquezova obrazu *Dvorní dámy*. Tento popis zabírá patnáct stran textu a bez jakéhokoli dalšího vysvětlení uvozuje první část knihy zabývající se klasickou epistémé, pro niž je „repräsentace“ ústředním pojmem.

Co vidí na Velazquezově obraze nepoučený divák? Uprostřed je infantka Margarita, obklopená komornými, chůvami, dvorními dámami a trpaslíky. Nalevo je malíř sám a odvrácená strana obrazu, který maluje. Jeho modelem a zároveň ústředními postavami, strhujícími pozornost všech přítomných, jsou pravděpodobně královští manželé, Filip IV. a Mariana, jejichž obrysy se pouze neurčitě rýsují v zrcadle umístěném v pozadí místnosti. Foucaultovo dlouhé účelové pitvání této scény končí slovy: „Na tomto Velazquezově plátně je asi něco jako repräsentace klasické repräsentace a určení prostoru, který sama otevírá. Repräsentace se skutečně představuje ve všech svých prvcích, se svými obrazy, pohledy, jímž se nabízí, tvářemi, které zviditelňují, gesty, které ji tvoří. V tomto rozptýlení, shrnutém a jednotné rozkládaném repräsentací, však všechny části naléhavě ukazují na prázdné místo na nevyhnutelné zmizení toho, kdo funduje repräsentaci, toho, komu se podobá, a v jehož očích je jen podobnost. Tento subjekt, ten určitý — byl odstraněn. A repräsentace, konečně zbavená tohoto svazujícího vztahu, se může vydávat za čistou repräsentaci“ (s. 70).

Ohraničení klasické epistémé je provedeno pomocí literárních analogií. Na začátku, jako „negativ renesančního světa“, vystupuje Don Quijote. Podává důkaz toho, že písmo už „přestalo být prózou světa; podobnosti a znaky už nejsou vázány svou starou dohodou; příbuznosti zklamou, mění se na preludy a blouznění; věci tvrdšíně setrvávající ve své ironické identitě: jsou už jen tím, čím jsou; slova bezcílně bloudí bez obsahu, bez podobnosti, která by je mohla zaplnit; už neoznačují věci; spí v prachu mezi listy knih...“ Ale jazyk zároveň nabývá nových schopností: „Don Quijote v druhé části románu potkává osoby, které četli první část textu a které v něm, skutečném člověku, rozpoznají hrdinu knihy. Cervantesův text se obrací do sebe, vniká do vlastní hloubky a stává se předmětem svého vlastního rozprávění. První část dobrodružství má v druhé části knihy tutéž úlohu, jakou na začátku plnily rytířské romány. Don Quijote musí být věrný této knize, kterou se skutečně stal...“

(s. 106). Podle Foucaulta je Don Quijote prvním „moderním dílem, protože ukazuje, jak se krutý rozum totožností a rozdílů staví proti nekonečnu znaků a podobností, protože v něm jazyk přetrhává svou starou spřízněnost s věcmi, aby vstoupil do stavu osamělé suverenity, odkud se ve svém strohém bytí vrátí až jako literatura“ (s. 107).

Klasickou epistémé podle našeho autora uzavírá Sade ukazující „nejistou rovnováhu mezi nezákonným zákonem touhy a úzkostlivou uspořádaností diskursivní reprezentace. Pořádek rozpravy tu machází svou Hranici a svůj Zákon, má však ještě sílu, aby koexistoval s tím, co jej řídí...“ Foucault vysvětluje, že už nejde o ironický triumf reprezentace nad podobností jako u Dona Quijota, ale „o temnou a opákovanou prudkost touhy, která brzy prorazí hranice reprezentace...“ (s. 299).

Autoru *Slov a věcí* pravděpodobně záleží na tom, aby metoda analogií, kterou důsledně používá, vyzněla nenásilně, aby byla sledováním přirozeného toku myšlení. Asi proto hned v první větě předmluvy ke své knize prozrazuje, že její původ je v jednom Borgesově textu, v tom, který uvádí „jistou čínskou encyklopedii“ podivným způsobem členící zvířata na patřící císaři, balzamovaná, zdomácnělá, prasátka, sirény, nespočitatelná, nakreslená tenkým štětcem z velbloudí srsti, ta, co právě rozbila džbán atd. Z údivu a rozpaků nad touto podivnou taxonomií a ze vzpomínky na Lautréamontova „setkání deštníku a šicího stroje na operačním stole“ vzniká spontánní řetěz analogií, které přenášejí skutečné i literární obrazy na obrazy historie, ty pak do světa jazyka, ekonomie, přírodopisu a do světa filozofické abstrakce.

Ponechme stranou určité křesťovité posuny, jimž se tento náročný postup nedokázal zcela vyhnout. Faktem zůstává, že jde o velmi působivé pojetí a podání, spojující syrovou bezprostřednost s téměř puntíkářskou precizací a vyvolávající dojem určité bezohlednosti vůči čtenáři, který je v zajetí starých zaběhaných myšlenkových schémat, a zároveň dojem poctivé snahy převést ho různými rafinovanými cestami do jiných rovin myšlení. Metoda drobných šoků do tohoto výkladového systému zapadá velice dobře a umocňuje jeho sílu i jeho slabost.

Každé dílo, které aspiruje na silný účinek v širokém sociálním záběru, se totiž dostává do nebezpečí, jež je zároveň jeho velkou historickou šancí: že získá mnoho přívrženců a odpůrců zároveň, a to nejen v řadách odborníků — respektive těch, „co tomu rozumějí“. Foucaultovy myšlenky nesené jeho specifickým jazykem, který není zcela ani jazykem umění, ani jazykem vědy, zřejmě našly a stále nacházejí rychlou a silnou (asi spíše pocitovou) rezonanci v určitých skupinách čtenářů, zatímco v jiných se vzrývá naopak silná nechuť. Zanedbatelný jistě není ani počet těch, kteří taková *Slova a věci* odkládají s mírnou rozmrzelostí nad neorganizovanou změtí představ a nedostatkem logických důkazů a raději sáhnou ke slušnému přepisu Foucaultových myšlenek do tradičního „vědeckého“ jazyka. Ovšem všechny tyto tři skupiny jsou v jistém smyslu nositelkami difúze Foucaultových idejí a někdy i „manýrů“. Každá je rozemňuje jiným způsobem, posouvá jiným směrem. Je pravděpodobné, že dnes, po více než dvaceti letech života díla, je jeho obraz ve společenském vědomí nejen velmi bohatý, ale také už poněkud stabilizovaný. Analyzovat tuto situaci ve světovém měřítku si ovšem netroufám pro nedostatek informací a situace u nás, která již byla trochu komentována, je poněkud atypická. Lze předpokládat, že s výjimkou velmi úzkého okruhu lidí není autor *Slov a věcí* nikomu důvěrně znám, že zůstává pouhým jménem, opředeným pověstmi či spíše jejich vzdálenými ozvěnami. Taková je i jeho pozice mezi českými sociology. Je otázkou, zda se nějak změní teď, když konečně máme slovenský překlad alespoň jedné z jeho základních prací. Je otázkou, zda se stane pro naše sociology přitažlivým alespoň jako sociální událost, když už ne pro své inspirativní a diskutabilní myšlenky.

Provést sociologickou analýzu a zhodnocení Foucaultových idejí zaplňujících *Slova a věci* není zdaleka snadnou a jednoduchou záležitostí. Důvod nespočívá jen v tom, že je to po výtce spíše filozofický traktát než sociologická práce,(5) a v tom, že je dnes už těžké vydělit myšlenky tohoto autora ze struktur jeho složitého sociálního zařazení, respektive vývoje. Důvod je především implikován ve zmíněné interpretační nepřenositelnosti, která brání zejména sociologickému uchopení, i když se to možná na první pohled nezdá. Tento autor totiž není „sociologický“ tím, co říká o sociologii (i když něco říká a není to nezajímavé), ani používáním sociologických pojmů nebo hodnocením sociologických koncepcí (což v něm lze s přímhouřením obou očí rovněž objevit), ale tím, jak inspiruje k protažení určitých idejí do sociologické roviny. To je ovšem velmi náročný proces, který dokážeme pochytit jen v malých náznacích.

(5) Ovšem někteří Foucaultovi kritici (například Piaget) mu přiznávají spíše význam pro různé společenské vědy než pro samotnou filozofii.

Tak si například můžeme představovat, že diskurs a to, co formuje epistémé, je vlastně společenské vědomí, respektive jedna z jeho úrovní. Vše, co Foucault říká o jazyce, o taxonomii přírodní historie, o funkci peněz a bohatství, je vlastně sumou, či lépe systémem toho, co se oddělilo od jednotlivce a existuje jako svébytná „sociální“ kvalita. Je silná a mocná, protože vytváří nepropustnou mříž, kterou nemůže individuální vůle prorazit. Vzniká dojem, že člověk je věznem své doby. Může myslet a jednat jen v rámci jejího specifického poznávacího řádu. Maně to připomíná některé sociologické teze z počátku století. Nebylo by tak obtížné převést rovinu Foucaultovy obecné myšlenkové abstrakce do tradičního světa hodnot, norem, zvyků, kulturních vzorců a koneckonců i jednání a jeho sociální kontroly. Ale tímto činem bychom bezpochyby zpřetrhali jemná vlákna originálního obrazového myšlení a zbavili je jeho jedinečnosti. Také bychom museli řešit problém vazby mezi světem vědění a světem obyčejným, zahrnujícím životní každodennost.

Tak jako tak se ovšem vnučuje otázka, zda je myslitelné, aby diskurs nezasáhl struktury běžného vědomí, aby například způsob taxonomického uvažování o přírodě neovlivnil každé další uvažování a následně i struktury jednání. Koneckonců takové překotné zakládání botanických zahrad, které jsou podle Foucaulta vizitkou klasické epistémé, muselo nějak výchovně působit i v tomto směru a dokonce lze předpokládat, že se jednalo o záměrnou výuku systematického pořádání prvků žitého světa. Pojímání funkce peněz, směny zboží, práce a hodnoty už vůbec nemohlo existovat jen v hlavách praekonomů a posléze ekonomů, evidentně vyplývalo z běžné životní praxe. Obousměrné působení mezi abstraktní rovinou zespolčenštěného vědomí a konkrétní rovinou sociální praxe lze z Foucaultových analogonů odvodit, i když pro jeho přístup to význam nemá.

Jedním z bezprostředních dojmů z pozice konkrétního jedince ve světě diskursů a epistémé je, že člověk je svou myšlenkovou nesvobodou postižen jako vrozenou a nevyléčitelnou nemocí, která zachvacuje dokonce i jeho zacházení se sebou samým. Sokující a hustě kritizovaná je Foucaultova představa, že člověk se dostává do centra vlastního poznání až v poslední — dnešní epistémé. V klasickém období zaujímal „místo krále“ a zároveň malíře na popsaném Velazquezově obraze. Je to „... ten, pro něhož se reprezentace koná, ten, kdo se v ní sám reprezentuje, poznávající se jako obraz nebo odraz, ten, kdo spojuje všechny proplétající se nitky reprezentace v obraze a sám nikdy není přítomný.“ Foucault říká, že „člověk je úplně nedávným výtvozem... zestátnul však tak rychle, že lehce může vzniknout dojem, jakoby tisíciletí čekal ve stínu za okamžik osvětlení, v němž bude konečně poznán“ (s. 413).

Tato vize, urážející humanisty, je prezentována jako hluboký ponor do vlastní důmyslné myšlenkové konstrukce. S pomocí téže konstrukce lze však odhalit i jistou faleš, ten „záhyb v myšlení“, který zřejmě bezděčně vytváří leckterý autor. Lze se k němu přiblížit otázkou: Jak to, že on sám jako součást svého systému — v tomto případě součást určité jedné epistémé — je schopen rozpoznat úděl člověka v každé epistémé? Není to, že jej nalézá teprve v současné epistémé a v předchozích nikoli, důsledkem jeho vlastní vřazenosti? Teoreticky je to ovšem způsobeno tím, že na jedince pohlíží skrze mříž diskursu, kterou sám vymyslel. Objeveného a rychle zestárlého dnešního člověka vidí přes Malarméa, Nietscheho a Freuda zároveň. Jeho začátek je ovšem v Sadově exaltaci a konec je zatím neurčitý, ale nepřilíši vzdálený. Pracuje snad pro něj vědomě tím, že v jistém smyslu a v jistém dobře promyšleném myšlenkovém a verbálním plánu škrtá svobodnou lidskou vůli a zavádí nový typ osudovosti?

Podle Foucaultových představ je člověk klasického světa schematizujícím pozorovatelem, který sebe sama vřazuje do svých schémat — vidí se jako druh, rod; a člověk renesanční a asi i středověký (o tom nám říká jen velmi málo) se plně identifikoval s přírodou a — lze doplnit: asi i se sociálním okolím, se společenskou vrstvou, do níž více méně osudově patřil. Teprve „moderní člověk“ devatenáctého a dvacátého století se vyděluje ze svého vlastního přehledu světa, neboli — řečeno nefoucaultovským jazykem — individualizuje se. To lze dále rozvinout tak, že s individualizací přichází vědomí oddělenosti a určité vzdálenosti od celku, od „společného“ a „společenského“. Teprve s touto distancí nabývá smyslu pojem „sociální interakce“ jako vazba mezi jedinci zprostředkovaná rovinou společenského vědomí. Pro naplnění smyslu vlastní existence potřebuje dnešní člověk vnitřně se maximálně včlenit z celku, aby v něm našel souvztažnou rovinu a kritérium své existence. S tím koneckonců souvisí to, že sociologie, jak ji dnes známe a chápeme, vznikla až v devatenáctém století a nemohla tehdy nevzniknout, stejně jako nemohla vzniknout dříve.

Člověk předchozích dob pravděpodobně uvažoval o své „lidské“, ne individuální existenci a vztahoval ji k Bohu. S ním, a ne se společností, uzavíral „smlouvu“, on

byl jeho kritériem. To se promítá do života i do systému poznávání a vědění. Ontologická kontradikce „lidstvo—Bůh“ byla posléze nahrazena analogickou dvojicí „člověk—společnost“. Tato úvaha ovšem do jisté míry neguje zmíněnou osudovost Foucaultovských epistémé. V intencích západního myšlení (i marxismu) vystupuje člověk vždy jako rovnocenně aktivní článek smluvního vztahu, ne jako pasivní nositel pořádku své doby. Jedním z paradoxů Foucaultova myšlení je právě to, že vyzvedává člověka z Velazquezova obrazu a umísťuje ho do centra jeho vlastní pozorovatelství bez jeho vědomí a vůle. Taková manipulace z něj samozřejmě nevytváří dějinný subjekt ani v poslední epistémé. Proč tedy Foucault předvídá „konec člověka“ — toho člověka, který se v jeho vlastní teorii nikdy nemohl ani narodit?

Na druhé straně stojí za úvahu, že pyšnému jedinci dvacátého století, který se domnívá, že ovládl přírodu a že jeho dráha povede stále kolmo vzhůru, nabízí Foucault k nahlédnutí něco jako obrácenou stranu zrcadla, kde není nic k vidění. Svým specifickým způsobem vlastně upozorňuje na omezené možnosti individuálního rozvinutí vědění, či lépe řečeno, na permanentní stav podřízenosti člověka prostoru a času, do nichž náleží. Jako důmyslný systém zátaras bránících úniku vystupuje u Foucaulta „jazyk“. Do něj se totiž promítá tak či onak každý diskurs každé epistémé. Je reprezentací všech reprezentací, včetně úniku z roviny reprezentace. V jistém smyslu je vlastně celá kniha, již zde věnujeme pozornost, napsaná jen a jen o jazyku.

Bytí jazyka v lidském světě je podle autora *Slov a věcí* zcela jedinečné. Ve své prvotní formě byl jazyk „absolutně jistým a přehledným znakem věcí, protože se jim podobal. Jména spočívala na označovaných věcech, jako je síla vepsána do lvího těla, panovačnost do pohledu orla...“ Postupně ztrácely jazyky podobnost s věcmi, ale „všemi jazyky, které známe, hovoříme na základě této ztracené přibuznosti v prostoru, který vyprázdnila“ (s. 93). Ale dlouho ještě nebyl jazyk oddělen od světa, byl stále místem, kde se „pravda ukazuje a zároveň vyslovuje“. Všechny jazyky světa dohromady tvořily „obraz pravdy“, anebo jinak: staly se spíše analogií světa než jeho označováním.

Na rozhraní šestnáctého a sedmnáctého století se objevuje encyklopedický projekt jazyka, spočívající v „obnovení vlastního pořádku světa zřetězením slov a jejich rozložením v prostoru“ (s. 95). Prioritní postavení zaujímal písmo — už od dob renesance. Byla — ovšem na jiném základě a s jinými dopady — reevokována stará okultistická pravda, že „první přirozeností řeči je být napsaná“. S tím je jistě svázán známý historický fakt, který má mnoho sociálních souvislostí: od určité doby byla dávána přednost vlastní interpretaci náboženských textů před tradicí a autoritou církve. Ale psaná řeč byla ještě v polovině sedmnáctého století „nerozmotatelná směs přesných opisů, převzatých citátů, výmyslů bez jakékoli kritiky, poznámek týkajících se bez rozmyšlení anatomie, heraldiky, místa výskytu, mytologické úlohy nějakého zvířete i možnosti použití v medicíně a v magii“ (s. 97). Nebyl to popis v našem slova smyslu, ale jak říká Foucault ústy Buffonovými: legenda. Charakterizovala předklasickou epistémé. Od žádné rozpravy se nevyžadovalo „vysvětlení jejího práva na vyslovení pravdy, ale pouze možnost o ní hovořit“ (s. 98). Zdálo se, že jazyk v sobě skrývá vnitřní zdroj svého bujení.

Klasická epistémé přinesla nové uspořádání, které trvá dodnes. Od sedmnáctého století funguje reprezentace, která převádí každý jazyk na diskurs, tak, jak to naznačuje Don Quijote a Velazquezův obraz „Dvorní dámy“. Do popředí vystoupilo „umění pojmenovat“ a potom v jakémsi zdvojení, „které je demonstrativní a zároveň dekorativní“, toto pojmenování uchopit, uzavřít a ukryt, „označit je jinými názvy, které byly jeho odloženou přítomností, sekundárním znakem, rétorickou figurou a ozdobou“ (s. 102).

Specifikem poslední epistémé začínající devatenáctým stoletím je autonomní existence „literatury“, která se v jakési protirozpravě vrací od reprezentační či označovací funkce jazyka k jeho „surovému bytí, které od šestnáctého století upadlo do zapomenutí“ (s. 102). Ale už to není jazyk odvíjený od „prvního absolutně počátečního slova, fundujícího a ohraničujícího nekonečný pohyb rozpravy“, ale jazyk narůstající „bez začátku, bez konce a bez příslibu“ (s. 103).

Prolnutí jazyka dějinami myšlení je v líčení Michela Foucaulta samozřejmě mnohem složitější ve srovnání s tím, co zde bylo právě načrtnuto. Ale i tato zkratkovitá podoba se nabízí k pokusu o menší sociologizaci. Vzniká například otázka, kdy vzhledem k tomuto vývojovému schématu začal jazyk fungovat jako sociální norma a instituce — v klasickém období, kdy se vytvořila a hypertrofovala jeho reprezentační funkce, nebo dokonce později, kdy souběžně s tímto procesem vrcholilo ono vydělení jedince ze společnosti, které předznamenalo vznik sociologie?

Bezpochyby od pradávna existovaly dvě základní funkce jazyka, komunikační a symbolizační, ať už jsou explikovány jakkoli. Rovněž lze předpokládat, že zvládnutí určitého jazyka, zejména v jeho písemné podobě, bylo prakticky vždy klíčem nejen k poznání, ale i k určitému sociálnímu postavení, ke kariérové dráze. Je však možné, že funkce jazyka, respektive jeho převažující funkce, se měnila a s ní i různé sociální souvislosti, z nichž vyrůstal nebo do nichž vrůstal. Například pro přírodní národy má „slovo“ v jistém směru větší moc a sílu i „postavení ve společnosti“ než pro nás a podobnou pozici, i když v poněkud jiné variantě, pravděpodobně mělo i ve světě našeho středověku a vlastně ještě i pro takového Dona Quijota. Slovu byla připisována síla tvořivá a zároveň byl jazyk asi více pouhým nástrojem komunikace bez dalších „reprezentativních“ příkras. To, že silně lnul k věcem, že byl od nich neoddělitelný, muselo mít za následek, že lidé měli stejný vztah k němu jako k nim. K určitému osamostatňování jazyka, k oddělování od subjektu i objektu poznání docházelo asi stále, ale tento proces skutečně svým způsobem kulminoval někdy (a někde) v osmnáctém století ve spojení s taxonomickým způsobem uvažování o světě. Tehdy se jazyk asi propojil s poměrně mladou institucí vědy (v moderním racionalistickém pojetí tohoto slova) a začal člověka „utlačovat“ svým systémem zakotvením. Proces osamostatnění však pokračoval a pokračuje dodnes — s nezbytnými peripetickými návraty zpět a voláním po tom, aby slovům byly vráceny původní významy a jazyku původní funkce. Tyto drobné vzpoury proti normativní a institucionální povaze jazyka mají ovšem svůj sociálně identifikační a sociálně revoltující význam. Jazyk se svým způsobem obnažuje nejen v literatuře (je otázkou, zda právě u Malarméa) a zároveň hledá nové způsoby sevržení. Jeho přeměny se neodehrávají v antiseptickém prostředí vědy, ale ve všech sférách reálného života s nescíselnými variantami sociálních důsledků.

Tento permanentní pohyb v rovině jazyka a všude kolem něj vlastně Foucaulta nezajímá. Z jeho teorie se „pohyb“ vytrácí. Dějiny se na sebe a v sobě skládají ve vrstvách, které sice archeologovo nedokonalé kladívko někdy naruší, smísí prach oddělených sedimentů, ale to je spíše nedopatření. Diskontinuita historie a uzavření času do omezeného sociálního prostoru — to jsou činy často Foucaultovi, podobně jako jiným strukturalistům, vytýkané.⁽⁶⁾ Jdou proti duchu změny jako plynulé časové posloupnosti událostí s kvalitativními skoky nebo bez nich. Do těchto myšlenkových systémů je nezařaditelná idea revoluce i evoluce. Přesto však lze říci, že například v teoretické koncepci epistémé je určité pojetí vývoje implikováno. Ke změně dochází, i když nevíme jak a proč a i když její důsledky nejsou explikovány v sociální rovině. Přeměny myšlení jsou ovšem tak zásadní, že z pozice jedné epistémé nelze druhou vůbec pochopit.

Není nutné na Foucaultovy závěry či spíše premisy přistupovat, abychom se pod účinkem jeho sugestivního popisu dějin našeho myšlení zamysleli nad mechanickým, lineárním postupem při odhalování historie, jemuž často propadáme. Zvykli jsme si vysvětlovat minulý svět nejen z hlediska dnešních poznávacích a logických uzů, ale dokonce i z hlediska dnešních postojů, názorů, morálky. Většinou to není úmyslné, programové snažení, většinou to automaticky vyplývá z dobře naučené metody logické extrapolace. Tímto způsobem vnášíme do dějin pohyb, který je gnozeologicky neadekvátní. Hovoříme sice o historickém či sociálním čase a žijeme v nich svůj reálný život, ale tuto fakticitu vlastně nepřenášíme do roviny poznání.

Nezanedbatelnou a také nepřehlédnutelnou hodnotou *Slov a věcí* Michela Foucaulta je, že inspirují k zamyšlení právě nad takovými kategoriemi, jako je čas, historie, věda, jazyk, řád — a nepřímo i nad takovými, jako je společenské vědomí, společnost a konečkonců i sociologie. Právě o těchto základních, teoreticky i metodologicky vstupních kategoriích naše sociologie už dlouho nepřemýšlela. Už dlouho se nepokusila — řečeno Foucaultovou terminologií — orientovat se ve vlastní rozpravě a ve svém vlastním jazyku.

Alena Vodáková

(6) Ponechávám zde samozřejmě stranou diskusi o rozdílech v pojetí některých základních kategorií u jednotlivých představitelů strukturalistického hnutí (k těmto otázkám viz cit. P. Horák: *Struktura a dějiny*) a pro omezený rozsah této recenzní úvahy se nezabývám ani sociologicky velmi zajímavým problémem Foucaulta o zařazení mezi strukturalisty, které například on sám dosti nelibě nesl (k tomu částečně viz cit. předmluva Miroslava Marcelliho ke slovenskému překladu *Slov a věcí*).